

Institucionalizace podoby výuky etiky v sociální práci – problém využití etických teorií (shrnutí diskuse)

Mirka Nečasová, Alois Křišťan

PhDr. Mirka Nečasová, PhD. je odbornou asistentkou na Katedře sociální politiky a sociální práce Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity, vyučuje také na CARITAS - Vyšší odborné škole sociální Olomouc a působí v Mediačním centru v Brně. Oblastí vědeckého zájmu a praktických aktivit je etika v sociální práci, supervize, vyjednávání a mediace; výzkumně se věnuje zejména problematice sociální integrace imigrantů v ČR a organizační kultury v souvislosti s etikou.

Kontakt:

Masarykova univerzita
Fakulta sociálních studií
Katedra sociální politiky a sociální práce
Joštova 10, 602 00 Brno, Česká republika
e-mail: necasova@fss.muni.cz

Dr. Ing. Alois Křišťan, Th.D. je vysokoškolským učitelem předmětů z oblasti praktické teologie a sociální práce. Působí na Teologické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, na Katedře etiky, psychologie a charitativní práce. V badatelské a pedagogické činnosti se věnuje problematice vzájemného vztahu sociální práce a praktické teologie a dějinám praktické teologie. Je předsedou Výkonné rady Asociace vzdělavatelů v sociální práci.

Kontakt:

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
Teologická fakulta
Katedra etiky, psychologie a charitativní práce
Kněžská 8
370 01 České Budějovice
Česká republika
kristan@tf.jcu.cz

Úvod

Filosofie a etika patří ke stěžejním předmětům vyučovaným na vyšších odborných školách i na vysokých školách poskytujících vzdělávání v oblasti sociální práce. Je součástí minimálního standardu vzdělávání Asociace vzdělavatelů v sociální práci i kritérií Akreditační komise České republiky, na jejichž základě ministerstvo poskytuje školám akreditaci.

Zařazení témat filozofie a etiky do studijních plánů pomáhající profese sleduje snahu poskytnout studujícím - budoucím i stávajícím sociálním pracovníkům - určité nástroje, jak se vyrovnávat s nepřehlednými či rozpornými situacemi, kterým jsou vystaveni vzhledem k rozdílným (často nezřetelným) požadavkům z oblasti profesní etiky, společenského étosu (v rámci kultury, z které pochází pracovník, ale i klient) i osobních hodnot. Cílem výuky filozofie je „*umožnit studentům osvojit si kritické myšlení na základě vybraných témat evropské filozofické tradice a reflektovat vlastní postoje se zřetelem k jejich uplatnění v praxi*“, v etice jsou potom studenti vedeni „*k rozeznání etických problémů, které praxe*

přináší, ke schopnosti specifikovat a formulovat odůvodněné cesty k jejich řešení a ke kritické orientaci v etických kodexech a lidskoprávních dokumentech. Vést ke schopnosti reflektovat chování, jednání, postoje, motivy a povahu institučního či strukturálního rámce z hlediska morální kvality“ (www.asvsp.org[on-line][26.8.2013]). Studenti jsou také vedeni k tomu, aby se „orientovali v hlavních etických teoriích a jejich aplikacích na konkrétní příklady“ (tamtéž).

O tom, že profesní etika a hodnoty jsou jedním z pilířů profese, i o cílech výuky filosofie a etiky tedy panuje v rámci profese shoda. Způsoby, jak k výuce přistupovat, mohou být různé. To dokládá i diskuse týkající se vzdělávání v oblasti etiky, která proběhla mezi vzdělavateli v letech 2010 až 2012. Domníváme se, že tato diskuse odráží i širší kontext, v jehož rámci sociální práce a sociální pracovníci působí. Cílem tohoto příspěvku je tedy seznámit čtenáře s touto diskusí a naznačit její zasazení do širšího rámce.

Diskuse

1) Úvodní článek (Nečasová, Dohnalová, Talašová)

Diskuse proběhla na základě reakcí na stat' s názvem *Využití vybraných etických teorií v praxi sociální práce* autorem Mirky Nečasové, Zdeňky Dohnalové a Renáty Talašové, která byla uveřejněna v čísle 3/2010 časopisu Sociální práce/Sociálna práca. Cílem textu bylo ukázat „jakým způsobem je možné využít etické teorie pro lepší pochopení problematické situace a pro získání více možných náhledů na tuto situaci a její řešení“ (str. 76). Autorky nejdříve vymezují s odkazem na Banks (2006), pojem etické dilema, kdy si pracovník „uvědomuje dvě nebo více vzájemně konfliktních možností, jak rozhodnout, přičemž tyto možnosti představují vzájemně neslučitelné morální principy (tamtéž). Jak bude pracovník situaci vnímat záleží na více faktorech např. morální citlivosti a schopnosti reflexe situace a sebereflexe, osobnosti, zkušenosti v rozhodování, úrovni znalostí a dovedností apod. Autorky se rozhodly na konkrétní kasuistice ukázat možné využití „některých prvků tří rozdílných etických teorií: deontologie, utilitarismu a etiky péče“ (str. 77), které ilustrují tři odlišné proudy v oblasti profesní etiky. Na etické teorie přitom chtějí nahlížet primárně jako na prostředek vzdělávání v sociální práci, nikoli nutně jako na návody pro vyřešení konkrétních příkladů, i když to v článku explicitně nevyjadřují.

V modelovém případě se paní Anna obrátila na občanské sdružení, které poskytuje internetové poradenství těhotným ženám v tíživé situaci. Tato služba má spíše krátkodobý charakter s cílem poskytnout klientkám zejména základní informace o možnostech řešení a zprostředkovat kontakty na příslušné odborníky. Paní Anna je v současné době vdaná pět let v Rakousku, má dvě dcery a trápí ji, že v roce 2000, ještě v ČR, dala hned po porodu svého syna k adopci, neboť v tehdejší situaci neviděla jiné řešení. Nyní je nešťastná, že synovi nemůže dát to, co svým dcerám. Uvědomuje si, že mu nemůže zasahovat do života, ale ráda by věděla, jak se mu daří. Poradkyně poskytla paní Anně podporu uznáním její situace i snahy ji řešit, a poslala kontakt na organizaci zabývající se osvojením, která může poskytnout podrobnější informace. Paní Anna v následujícím mailu ovšem uvádí další problém, její matka s ní od doby předání syna k adopci nemluví. Popisuje, jak ji vzpomínky na syna pronásledují v každodenním životě. Poradkyně tedy radí vyhledat odbornou psychologickou pomoc. Paní Anna odmítá, neboť k psychologům v Rakousku prý nemá důvěru a nechce aby o jejích obtížích věděla současná rodina. Zajímá se o možnost poslat občanskému sdružení finanční dar s odůvodněním, že poradna může pomoci ženám v situaci, v jaké byla kdysi ona, aby se nemusely vzdát svých dětí. Anna dále popisuje svou úzkost i suicidalní myšlenky, které překonala pocitem odpovědnosti za své dcery. Poradkyně jí zasílají konkrétní kontakty psychologických pracovišť v místě bydliště, Anna odpovídá, že jim nevěří a znovu popisuje své obtíže a úzkosti spojené se ztrátou chlapce. Pracovnice poradny se domnívají, že Anna není motivována svou situací aktivně řešit, že řešení vidí spíše v možnosti popsat své trápení někomu, kdo ji vyslechne a odpoví. Finančním darem si možná zajišťuje kontakt ze strany poradny. I když pracovnice tento přístup chápou, jeho prodlužování

však není v souladu s cíli poradny a v důsledku by mohlo být i kontraproduktivní. Proto si pracovnice na poradě kladou otázku: *Máme udržovat dále kontakt s klientkou, nebo kontakt ukončit?*

Autorky ve své stati nejprve stručně charakterizují tři vybrané etické teorie a následně aplikují vybrané aspekty na uvedený případ.

Kantova deontologická etika

Pro Kantovu etiku je stěžejní dobrá vůle, tedy schopnost jednat podle objektivních zákonů, „*volit to, co rozum poznává nezávisle na náklonnostech (jejichž zdrojem jsou příčiny smyslového světa) jako prakticky nutné, tedy dobré*“ (str. 78). Kant zde odkazuje na motivaci z povinnosti korespondující s kategorickým imperativem a na motivaci z náklonnosti spojenou s hypotetickým imperativem. U hypotetického imperativu je praktická nutnost možného jednání myšlena jako prostředek k něčemu jinému. Hypotetický imperativ je tedy podmíněný a můžeme se jej zbavit, pokud rezignujeme na účel. Kategorický imperativ je oproti tomu jednání nutné samo pro sebe bez vztahu k jinému účelu, platí nepodmíněně. Různá znění kategorického imperativu pak odkazují na jeho obecnost („*jednej tak, jako by se maxima tvého jednání měla na základě tvé vůle stát obecným přírodním zákonem*“ (str. 79), na nepodmíněnou hodnotu osoby („*jednej tak, abys používal své lidství jak ve své osobě, tak i v osobě každého druhého vždy zároveň jako účel a nikdy pouze jako prostředek*“ (tamtéž) a na autonomii vůle. Autorky požadavek obecnosti a nepodmíněné hodnoty osoby ilustrují na základě příkladu, který uvádí Kant (1976): Pokud by si člověk chtěl od druhého vypůjčit peníze, ale věděl by, že je nemůže vrátit, pak si má položit otázku, zda se může princip vlastního prospěchu stát obecným zákonem. Dle Kanta by takový člověk nedodržel slib, což odporuje rozumu. Při porušení povinnosti zjišťujeme, že nechceme, aby se naše maxima stala obecným zákonem. Chceme jen výjimku pro sebe a pro tento případ. Navíc bychom druhého využili pouze jako prostředek pro svoje cíle a popřeli bychom tak jeho důstojnost. Není tedy primárně důležitý následek jednání, ale motivace jednání plynoucí z dobré vůle vedené rozumem a myšlenkou nutnosti a obecnosti příslušné maximy.

Aplikace na modelový příklad

Pracovnice si uvědomuje, že by se měla rozhodovat na základě rozumově zdůvodněného objektivního zákona, oprostít se např. od soucitu s klientkou a obav z její reakce. Pracovnice by měla zvážit, zda by bylo pravidlo ukončení poskytování služby klientce, která službu sama ukončit nechce, univerzálně akceptovatelné (nahlédla by tedy situaci z hlediska obecnosti). Autorky se domnívají, že nikoliv. Cílem internetové poradny je především poskytování informací a pomoc v kontaktování odborných pracovišť. Pravidlo by tedy bylo možné přeformulovat následujícím způsobem: Klientka, která nespadá do cílové skupiny internetového poradenství v dané organizaci, bude odkázána na odpovídající služby a citlivým způsobem se s ní ukončí kontakt. Toto pravidlo se zdá být univerzálně akceptovatelné, a to i pro klientku – neměla by totiž pro sebe chtít výjimku.

Druhé znění kategorického imperativu nabádá, abychom nepoužívali druhé i sebe pouze jako prostředky, ale vždy jako účely samotné o sobě. Pracovnice zvažuje, zda klientku nepoužívá pouze jako prostředek svých cílů. To by nastalo např. v situaci, kdy by pracovnice pokračujícím kontaktem s klientkou především saturovala potřebu sebeuskutečnění (Kopřiva, 1997), odmítání změn (Lishman in Adams, Dominelli, Payne, 1998), touhu po moci a celkově naplňování vlastních potřeb (Hawkins, Shohet, 2004).

Úvaha o nutné autonomii by z důvodu respektu ke klientce mohla vést k ukončení služby. Z hlediska rozumu není totiž konzistentní prodlužovat kontakt, který klientku odvádí od toho, aby začala vlastní problém autonomně racionálním způsobem řešit. Klientka navíc vlastně, používá sama sebe (ale i pracovníci) pouze jako prostředek. Takto ovšem i popírá vlastní autonomii.

Rozbor případu z hlediska deontologické etiky může pracovníci vést k úvaze o vlastních motivech.

Utilitarismus

Další vybranou etickou teorií je utilitarismus. Kritériem hodnoty jednání jsou zde následky tohoto jednání a nikoliv to, zda dostalo požadavku z hlediska kategorického imperativu, jako je tomu u Kanta. Hodnota jednání je v utilitarismu posuzována podle toho, jak dalece jsou následky jednání užitečné pro dobro - myšleno jako kvantitativní nebo kvalitativní kalkulace či prožitek libosti oproti strasti - těch, jichž se toto jednání týká (sociální hedonismus). Rozlišuje se utilitarismus jednání, kdy jsou poměřovány následky každého jednotlivého jednání a utilitarismus pravidla, kdy dochází k hodnocení následků obecných zásad. Dodržování pravidla je tedy v tomto případě odvozeno od kalkulace pravděpodobných následků a nikoliv na základě rozumového zdůvodnění nutnosti plnění tohoto pravidla.

Aplikace na modelový příklad

V tomto případě pracovníce občanského sdružení musejí nejprve zkoumat okolnosti a důsledky jednání a až poté se rozhodnout způsobem, který přinese co největší sumu (kvalitu) blaha co nejvíce zúčastněným.

V případě, že by v kontaktu s paní Annou pokračovaly, byly by stále vytiženy komunikací s klientkou (o jejímž smyslu navíc pochybují) a svůj čas by nemohly plně věnovat ostatním klientkám. Pracovnice si uvědomují, že se pokusily paní Anně pomoci (např. vyhledáním odborníků z oblasti psychologie v místě jejího bydliště), a to i přesto, že nespadá do cílové skupiny jejich organizace. Kdyby nadále docházelo ke kontaktu s paní Annou, její aktuální potřeby by byly saturovány, protože jí e-mailové spojení prozatím vyhovuje a nechce do řešení svého problému nikoho zahrnout (současnou rodinu, psychologa nebo organizaci zabývající se osvojením dětí). Paní Anna podle názoru poradkyně potřebuje odbornou psychologickou pomoc (viz zmínky o sebevraždě), tu jí ale internetové poradenství nemůže poskytnout.

Ukončí-li pracovníce občanského sdružení kontakt s klientkou, pak bude mít více času na ostatní klientky cílové skupiny. Nebude si vyčítat, že poskytuje pomoc klientce, jež činnost sdružení sice finančně podpořila, ale jeho služeb vlastně nevyužívá. Je si vědoma, že nabídla paní Anně návrh řešení její situace, návazné služby, které se však ona zatím ze subjektivních důvodů rozhodla nevyužít. Z pohledu kvantitativní kalkulace prožitku dobra je tedy dobré spolupráci ukončit, ačkoliv rozhodnutí pracovníků bude Anna vnímat pravděpodobně nelibě. Z jejího pohledu a také z krátkodobé perspektivy jí tento postup pravděpodobně dobro nepřinese. Může se cítit podvedena a ve své těžké situaci ještě více opuštěna (a stále je zde riziko sebevraždy). Je ale možné, že se za nějaký čas obrátí např. na některého z doporučených psychologů. Vhodně volená psychoterapie, která by paní Anně umožnila vyrovnat se s vlastní minulostí, by prospěla jí i její rodině.

Utilitarismus zásad se ptá, které pravidlo (která zásada) má v dané chvíli největší prioritu. Pro pracovníce občanského sdružení je v danou chvíli prioritou pracovat podle pravidel organizace. Ukončí tedy spolupráci s vědomím, že Anně poskytly v rámci možností nejlepší služby a nyní je na ní, zda jejich rad využije.

Etika účasti

Poslední teorií, která je ve stati Nečasové a kol. uváděna, je etika péče, tematizující rozdíly zjištěné na základě výzkumů ve stádiích morálního vývoje u chlapců a dívek (viz. Kohlberg in Heidbrink, 1997, Gilliganová, 2001). Zatímco pro muže v posledním stadiu morálního vývoje byl typický důraz kladený na abstraktní principy, ženy inklinovaly

k zachování vztahů. Muži vycházejí z předpokladu rovnosti (každý by měl být posuzován stejně), ženy pak z předpokladu nenásilí (nikomu by nemělo být ublíženo). Morální úsudek u žen se nejprve soustředí na přežití (předkonvenční stadium), posléze se zabývá dobrotivostí (konvenční stadium) a nakonec dochází k reflektivnímu pochopení péče, jakožto nejvhodnějšího vodítka k řešení konfliktů v lidských vztazích (postkonvenční stadium). „Ženy konstruují morální problémy charakteristickým způsobem, neboť morální dilemata chápou jako konflikt odpovědností. Tato konstrukce je sledem tří perspektiv, z nichž každá představuje komplexnější chápání vztahu mezi já a tím druhým a každá přechodná fáze znamená kritickou reinterpetaci konfliktu mezi sobeckostí a odpovědností.“ (Gilliganová, 2001: 125.). Etické problémy a dilemata vznikají zpravidla z protichůdných povinností a pro jejich náhled a řešení je důležitý kontextový a narativní způsob myšlení. Mužská etika spravedlnosti pak klade důraz spíše na soupeření práv a řešení vyžaduje formální a abstraktní způsob myšlení. V souvislosti s etikou péče tedy vyvstávají stěžejní oblasti zájmu: vztah, odpovědnost, emocionalita, komunikace a kontextualita.

Aplikace na modelový příklad

Z hlediska etiky péče, je zřejmé, že významným faktorem v modelovém příkladu může být skutečnost, že danou službu poskytují ženy.

Pracovnice je nucena učinit morální rozhodnutí týkající se ukončení či zachování kontaktu s Annou, v rámci něhož zohledňuje obavy ze zhoršení psychického stavu (suicidální myšlenky). Může také pociťovat obavy o členy její rodiny, pokud by svůj život skutečně ukončila. Zároveň pociťuje odpovědnost, tedy „*nutnost reakce, která plyne z uvědomění, že se na vás druzí spoléhají a vy jim máte pomoci*“ (Gilliganová, 2001: 79.) V případě, že by pracovnice vnímala i obavy z prohlubování dilematu související s vědomím, že na její pomoc Anna spoléhá, nacházela by se v konvenčním stadiu a to s pocitem, že klientce musí pomoci za každou cenu. Pokud by pak s vědomím, že internetové poradenství není schopno Anně pomoci, zkusila v rámci intervence uplatnit další služby (např. psychologické poradenství), které nejsou pracovištěm standardně poskytované, riskovala by, že je nepoužije správně.

Postkonvenčnímu stadiu morálního vývoje podle Gilliganové pak odpovídá vědomí, že kromě schopnosti péče je člověk také schopen přijímat potřebný respekt ostatních a chránit si tak vlastní důstojnost (Henriksen, Vetlesen 2000). Pracovnice tomto stadiu má mít vytvořeny hranice, s nimiž vstupuje do interakce s klienty. Zhodnotí, které služby klientce poskytne v závislosti na svých (pracovních i osobních) možnostech, a jak budou tyto služby účinné. Takto jednáající pracovnice bere ohled jak na potřeby klientky, tak na své vlastní.

Z hlediska kontextového způsobu myšlení je nezbytné, aby pracovnice zjistila možnou podporu Anny v jejím nejbližším okolí, okolnosti špatného vztahu s matkou, důvody, které Annu vedly k mlčení před svou rodinou, apod. Následně ji povede k napravení či obnovení vzájemných vztahů se svými nejbližšími. Pracovnice pak sama kontakt neukončí ale postupně Annu vede a zplnomocňuje k tomu, aby ta kontakt ukončila sama a znovu převzala odpovědnost a kontrolu nad vlastním životem.

Shrnutí

Ačkoliv snahou autorek nebylo „*vyčerpávající pojednání o tom, jak jednotlivé teorie řeší dané dilema nebo problém*“ (str. 86), přesto vyjadřují názor, že aplikace vybraných pojmů různých teorií poskytly různá odůvodnění možných rozhodnutí. Ukončení kontaktu s klientkou je podle jejich názoru odůvodněno z hlediska Kantovy deontologie odkazem na vedení klientky k svobodnému jednání motivovanému nikoliv libostí, ale povinností, z hlediska utilitarismu potom odkazem na pravděpodobný zisk většího množství i kvality štěstí pro více zúčastněných. Závěry rozboru na základě podnětů z etiky péče vedou pracovníky k přijetí téhož cíle (ukončení kontaktu), poukazují však na to, jak k tomuto cíli

s klientkou dospět. Tzn. pokračovat v kontaktu s ní, společně usilovat o „porozumění kontextu, vzájemné odpovědnosti a podpoře začlenění klientky do sítě vztahů“ (str. 86) a takto vést klientku k tomu, aby kontakt ukončila sama, až nabude odvahy situaci řešit.

Autorky v závěru vyjadřují názor, že „rozbor situace z více hledisek je základem informovaného rozhodnutí, za které může pracovník také nést odpovědnost“ (str. tamtéž). Ač jde o aplikaci jen vybraných pojmů, přesto ji vidí jako možnost, jak omezit nebezpečí plynoucí z pouze intuitivního rozhodování. Ztotožňují se tak s náhledem Henriksena a Vetlesena (2000: 53), že „být morálním subjektem znamená vedle empatie a pečovatelských schopností také disponovat čistě kognitivními schopnostmi, tedy umět analyzovat situaci a zvážit, jak se správně zachovat“.

2) Reakce 1 (Jinek, Křišťan)

Na uvedený text zareagovali ve druhém čísle 2011 časopisu Sociální práce/Sociálna práca Jakub Jinek s Aloisem Křišťanem statí s názvem *Etická teorie a její aplikace - problém pro sociální práci*. Text Nečasové a kol. pak na jedné straně oceňují za snahu „didakticky srozumitelně ukázat, jaký význam má studium etiky nikoliv pro absolvování školy, nýbrž pro formování osobnosti a pro zdůvodňování etických postojů v praxi“ (str. 126). Na druhé straně však poukazují na některé v textu naznačené tendence, které by mohly posilovat sklony studentů ke schematickému myšlení a očekávání jednoduchých a jednoznačných pouček, které si mohou osvojit a užít. K textu statí mají následující připomínky.

Pojmová nevyjasněnost

Pojmovou nevyjasněnost Jinek s Křišťanem ilustrují na příkladu pojmu dilema, který v etice znamená rozhodování mezi dvěma nepřijatelnými možnostmi, zatímco v obecném pojetí (i v sociální práci) se užívá ve významu rozhodování mezi dvěma vzájemně neslučitelnými možnostmi. Autorky ve svém textu oba významy podle jejich názoru zaměňují. Dalším příkladem je potom pojem teleologie a jeho definice uvedená v textu Nečasové a kol. na str. 80: „filozofické učení, které staví na první místo důsledky jednání“. Jinek s Křišťanem poukazují na to, že takto je nesprávně spojován dvojitý význam tohoto pojmu: „teleologie jako „filozofické učení“ vycházející z existence konečné příčiny (Spaemann/Löw, 2004) a teleologie jako konsekvencialismus - etický směr, zdůrazňující důsledky jednání“ (str. 126).

Způsob představení teorií

Způsob, jakým je představen vztah mezi uvedenými teoriemi, tedy bez zasazení do historického kontextu, navozuje podle autorů reakce dojem, jakoby šlo o naprosto rozdílné vzájemně nesouvisející či soupeřící koncepty, „pokud však chceme dané teorie vůbec srovnávat, je nutné předpokládat určitou základní míru shody v jejich východiscích“ (str. 127). V této souvislosti poukazují na to, že i Kant pracuje s pojmy morální emoce, ctnost, dobrý charakter, jen je zasazuje do jiného kontextu; utilitarismus se pak snaží v atmosféře ovlivněné Kantem stavět z vlastních zdrojů alternativu k deontologii; Gilliganová a další autoři z oblasti feministické etiky vysvětlují svoje stanoviska s ohledem na tradici. Bylo by proto vhodné představovat dané teorie v rámci širších proudů etického myšlení jako vzájemně ovlivněné a navazující.

S tím souvisí i schematický způsob seznámení s jednotlivými teoriemi. Každá je totiž představena prostřednictvím několika (i když zásadních) charakteristik, ze kterých jsou potom vyvozeny způsoby jednání v dané kasuistice. To navozuje dojem vždy jediného nutného způsobu jednání a studenty svádí k „interpretaci, v níž se např. Kantova etika jeví výlučně jako etika zaměřená na povinnost, která však odhlíží od následků, které zase bere v úvahu

utilitarismus; žádný z obou však nebere ohled na mezilidské vztahy a kontexty, což činí zase etika péče, ta je tedy v očích posluchačů a čtenářů jediná dostatečně komplexní... Takovýmto reduktivním výkladům chybí ohled na celek, a ztrácejí tudíž schopnost stát se plausibilní argumentační strategií“ (tamtéž).

Nedostatečné historické porozumění autoři reakce spojují s metodickou nedůsledností, kdy nejsou vždy citováni příslušní autoři pramenných děl. Text se pak opírá spíše o obecné porozumění etickým koncepcím na základě učebnic. Autoři reakce poukazují na rozšířený zvyk opakovat už publikované informace (tzv. přepisování existujících textů *in extenso*) bez snahy o stále důkladnější pochopení věci. Studenti následně opakují známé fráze a uzavírají si cestu k vlastní reflexi předložených teorií.

Způsob aplikace

Aplikace se Jinkovi s Křišťanem jeví jako příliš schematická. Jsou zjevně zklamáni tím, že autorky „*místo důkladného předvedení argumentačních výhod daných teorií položí důraz na konkrétní situaci („kazuistika“), jež však v nás současně budí dojem, že je již předem interpretována na základě přesvědčení o výhodnosti aplikace určité teorie“* (str. 128) – v tomto případě etiky péče. To dokládají poukazem na rozdílný metodický status probíraných charakteristik daných teorií. Jsou-li v souvislosti s etikou péče uvedeny takové oblasti zájmu jako je vztah, odpovědnost, emocionalita, komunikace a kontextualita, pak je již veškerá další argumentace zbytečná, protože s tímto programem nelze v sociální práci než souhlasit. „*Abstraktní princip (povinnost, užitek) a vlastnosti konkrétní situace (vztah, kontext, komunikace) jako takové nelze navzájem poměřovat. Je však přitom zřejmé, že Kant důrazem na povinnost nechce popírat význam vztahu (viz výše) ani že Mill užitek nechce popírat nutnou kontextualitu“* (tamtéž). Uvedené teorie tedy umožňují různou míru konkretizace: Kant se zaměřuje na principy morálního hodnocení, utilitarismus svou orientací na procedury aplikace obecného principu na konkrétní jednání se pohybuje na pomezí principiálního a konkrétního, etika péče se zaměřuje zejména na způsoby konkrétního dobrého jednání.

Řešení v intencích etiky péče je navíc ve výhodě i z hlediska tématu kasuistiky, které koresponduje s jednou z hlavních charakteristik etiky péče - a tou je komunikace. Vrchol argumentu pak Nečasová a kol. podle názoru Jinka s Křišťanem vidí v přenesení agence (tím, kdo přeruší kontakt, se stává druhá osoba), což je v případě Kanta či utilitarismu těžko myslitelné. Autoři zároveň poukazují na nahodilost tohoto přenesení agence. „*Je jistě pěkným úspěchem, koná-li druhý z vlastní iniciativy to, co my bychom konat chtěli, ale nemůžeme, nicméně je třeba vidět, že tento výsledek je spíše nahodilý“* (str. 129).

Jako problematický bod vnímají i gendrovou otázku. Usuzují, že důvodem preference etiky péče je skutečnost, že jednajícímí v kasuistice jsou ženy. Debata by tedy v tomto případě byla pro mužskou část diskutujících u konce. Jinek s Křišťanem tak poukazují na závislost posuzování teorií na vlastních předběžných opcích. Etika se tak omezuje pouze na schopnost si představit „*vhodnou kazuistiku, pro niž potom ideje a teorie tvoří pouze arzenál, který podporuje zvolené řešení“* (tamtéž).

Shrnutí

Autoři reakce tedy podrobují kritice především 1) tendenci ke schematické aplikaci etických teorií, které jsou svojí povahou nesrovnatelné, s 2) již předem preferovaným vyzdvižením etiky péče, tzn. že autorky podle jejich názoru posuzují teorie podle vlastních předpokladů skrytých v dílčí kasuistice.

Jinek s Křišťanem také odmítají jako mylnou, i když hojně rozšířenou představu, že „*v historii myšlení nacházíme jakousi zásobárnu idejí, které můžeme „používat“* (str. 129). Doporučují naopak, abychom se do této studnice ponořili a mysleli s ní, pokusili se tedy o

pochopení těchto idejí zevnitř a promysleli vlastní přesvědčení až na principiální rovinu. „*Teorie zde není pro „využití v praxi“; avšak platí i opačně, že praxe nás nenutí teorii odhodit, protože by byla „neužitečná“*“ (tamtéž). Teorie tedy nemohou sloužit jako přímý návod k aplikaci, mohou však poskytnout jisté argumentační strategie jako způsoby ospravedlnění, které si můžeme osvojit důkladnou reflexí a myšlením s autorem. Předpokladem k tomu je jednak zvnitřnění těchto teorií a jednak motivovanost (musejí vycházet s našeho vlastního potýkání se s danou situací/problémem a s naším předběžným etickým porozuměním). Tím ovšem autoři – jak uvádějí – nechtějí říci, „*že z Kantovy etiky má užitek pouze ten, kdo se na 10 let ponoří do jejího vědeckého studia. Etika není diskrétní či elitistická disciplína, nýbrž naopak umožňuje hluboké pochopení věci i začátečníkovi*“ (str. 130). Přesně to se projevuje v situacích, kdy studenti dávají najevo zájem, oceňují, že si něco vyjasnili apod. V etickém vzdělávání by tedy mělo jít o to, aby „*si student upevnil to, co již předem ví, tak, aby byl schopen o situacích, s kterými se setkává, poučeně a rozumně, tj. i srozumitelně, hovořit*“ (tamtéž).

V závěru potom autoři navrhnou, aby se etické teorie ve vzdělávacím procesu předkládaly studentům: 1) v jejich vlastních souvislostech, 2) s důrazem na metodický status dané teorie, 3) s vědomím nebezpečí zjednodušené přímočaré kauzality, 4) s možností „empatického“ či „charitativního“ uznání hodnoty různých teorií a 5) snahou učinit etické studium motivované, (tj. ožívované etickými otázkami, které si každý student sám klade).

3) Reakce 2 (Nečasová a kol.)

Již v následujícím čísle časopisu Sociální práce/Sociálna práca (č. 3/2011) Mirka Nečasová, Zdeňka Dohnalová a Renáta Talašová na kritiku Jakuba Jínka a Aloise Křišťana navazují ve stati s názvem *Jak učit etiku v sociální práci?* Ve své reakci se věnují nejdříve tématu povahy sociální práce jako eklektické disciplíny a poté reagují na kritiku aplikace.

Sociální práce jako eklektická disciplína a tradiční vědy

Svůj příspěvek uvádějí definicí sociální práce podle IFSW. „*The social work profession promotes social change, problem solving in human relationships and the empowerment and liberation of people to enhance well-being. Utilising theories of human behaviour and social systems, social work intervenes at the points where people interact with their environments. Principles of human rights and social justice are fundamental to social work*“ ([http://ifsw.org\[on-line\]\[26.8.2013\]](http://ifsw.org[on-line][26.8.2013])). Od jiných pomáhajících profesí se sociální práce odlišuje tím, že životní situace klientů pojímá komplexně. Cílem je pomoci nastolit rovnováhu mezi očekáváním prostředí, podporou ze strany sociálního prostředí a schopností lidí očekávání prostředí zvládat. Zvládáním (coping) je míněno jak naplnění očekávání prostředí, tak i odmítnutí tohoto očekávání nebo jeho redefinice. Sociální pracovník tedy pomáhá uživateli služby nastolit rovnováhu tam, kde to uživatel nedokáže sám (srovnej Bartlett, 1970; Musil, 2004). Aby mohl sociální pracovník dostát těmto požadavkům, je nezbytné, aby využíval i poznatky patřící do sféry jiných oborů (jako je např. právo, psychologie, demografie, sociologie, pedagogika, filosofie, etika, medicína aj.), což s sebou nese eklektický přístup. Eklektismus autorky chápou jako aplikaci některých prvků teorií a strategií patřících k různým směrům nebo i oborům. Tato širší záběru a nutnost integrovat alespoň některé poznatky, teorie a přístupy z množství výše naznačených oborů s sebou nicméně nesou i nebezpečí určité mělkosti a potíží ve způsobu pojmání těchto původně nesourodých prvků.

Když se autorky ptají co sociální práci přináší tradiční vědy, jimž je eklektický přístup cizí, s trochou nadsázky odkazují na typologii různých přístupů vědce, který je

konfrontován s novou tezí (Galtung in Horyna, 1998). Jedná se o následující reakce charakterizované typickými otázkami: anglosaský styl (jak lze novou tezi operacionalizovat a prakticky využít?), teutonský (jak můžeme tuto tezi odvodit?), galský (lze tezi dobře říct též ve francouzštině?) a nipponský styl (kdo je váš mistr?). Podle Horyny je pro středoevropský filosoficko-kulturní okruh charakteristický teutonský styl. Jedná se o „uzavřený styl reakce na nové věci, kdy důležitá je spíše než stav věcí důkladnost teoretického zpracování...“ (str. 79) Vzhledem k povaze sociální práce se zdá pravděpodobné, že výuku Filosofie a etiky pojatou tímto teutonským stylem studenti budou spíše odmítat, protože nebudou chápat její smysl. „Napravit zkušenost těch, kteří se s „filosofií setkali jen jako s pramálo užitečnou úzce vymezenou vědou pro vyvolené“ (Fischer, 2008: 5), může podle Fischera právě přístup, který filosofii (a dodejme i etiku) bude pojímat jako otevřenou disciplínu“ (tamtéž). Tedy jako disciplínu nastolující témata související s pomáhajícím vztahem v jeho nejširším pojetí a přispívající tak k osobnímu růstu pracovníka, hlubšímu poznání klienta i pomáhajícího vztahu s cílem efektivnější komunikace nabízené pomoci. Přijmeme-li výše uvedenou typologii, pak Fischerem naznačený přístup pravděpodobně koresponduje spíše s anglosaským než teutonským stylem (což není až tak překvapivé vzhledem k povaze sociální práce jako poměrně praktické disciplíny).

Autorky ve svém zamyšlení nad přínosem tradičních věd pro sociální práci kromě výše zmíněné potřeby otevřenosti a určité praktičnosti poukazují i na potřebu pokory. „Klasická díla filosofů i etiků jsou nám dostupná skrze naši vlastní interpretaci nebo interpretaci jiných autorů“ (str. 79). A tato interpretace, ač zdánlivě objektivní, vždy předpokládá určitý subjektivní výběr a uspořádání. Znamená to ovšem také to, že existují různé výklady a není už jasné, jak přesně byly myšleny vize předchozích autorů. „Kdo jsou tedy skuteční Kant a Mill? Na tuto otázku ...neexistuje uspokojivá odpověď, protože „psané texty ožívají jedině tehdy, když jsou čteny“ (Boylan, 2000: 184)“ (tamtéž). A čtenář selektivně vyzdvihuje jen některé prvky - v sociální práci pravděpodobně spíše ty, které mu umožňují nahlížet konkrétní praxi.

Reakce na kritiku aplikace prvků vybraných etických teorií

Autorky deklarují, že jejich cílem „bylo rozebrat problémovou situaci z více náhledů, abychom takto ukázaly, jaký podklad pro následné řešení může znalost vybraných etických teorií poskytnout“ (str. 80). Podle jejich názoru vycházejí Jinek s Křišťanem přinejmenším ze dvou zásadních nepochopení kritizovaného textu. Důvodem tohoto nepochopení „mohou být předchozí předpoklady, v jejichž intencích je text čten, jistě však může mít vliv i případná formulační nepřesnost a nevybroušenost tohoto textu“ (tamtéž). O jaká nepochopení se tedy podle Nečasové a kol. jedná?

Jinek s Křišťanem předpokládají, že uvedené teorie jsou autorkami pojímány alternativně, bez historického kontextu, ze kterého by vyplynula vzájemná provázanost a návaznost. Autorky nicméně ve své reakci souhlasí s tím, že je vhodné se v historickém kontextu orientovat, upozorňují však na to, že ve svém textu se zaměřily spíše na různé možné (nikoliv však alternativní) náhledy na konkrétní situaci. „Ačkoliv se tedy Kant nevyhýbal takovým tématům, jako je např. soucit či morální emoce, stěžejní jsou pro něj přece jen jiné pojmy (např. povinnost, autonomie, kategorický imperativ). Podobně pro etiku účasti je základem vztah, ačkoliv nezneužívání druhých i sebe považuje také důležité (ovšem v souvislosti s konkrétním vztahem). Pro utilitarismus je zase ...zásadní množství a kvalita dobra (štěstí) oproti neštěstí, i když např. otázka sebeobětování je zde také nastolena“ (tamtéž). Jde tedy o zdůraznění různých prvků různých teorií - ať už v podobě abstraktních principů, o které se pak může opřít konkrétní jednání, nebo v podobě vlastností konkrétní situace poukazující např. na povahu vztahu pracovníka a klienta. Z hlediska sociální práce je

pak v každém případě stěžejním cílem pomoci klientovi „... *aby byl schopen a ochoten si pomoci sám (a výsledek navazující na tento cíl nebývá vnímán jako nahodilý)*“ (tamtéž).

Druhé nepochopení se pak týká předpokladu Jinka s Křišťanem, že autorky preferují řešení podle aspektů obsažených ve větší míře v etice péče a v že zájmu naplnění tohoto cíle již předem vybraly vhodnou kasuistiku. Důvody této preference hledají v genderové nevyrovnanosti (omezující platnost výsledků článku pouze na ženy). Autorky uvádějí, že se v původní stati snažily zdůraznit různé prvky teorií, mající vliv na podobu rozhodování a rozhodnutí, návrh výsledného řešení nicméně nenavrhlly. Odkazují také na známý poznatek, že „*přístupy korespondující s etikou péče variiují a jsou obsaženy v ženské i mužské kultuře*“ (str. 80) (viz např. Nečasová, 2001: 41).

Autorky dále reagují na poznámku týkající se neujasněnosti pojmů. Shodují se s Jinkem a Křišťanem v tom, že v sociální práci a v etice (jako součásti filosofie) nabývají stejné pojmy odlišných významů, přičemž považují za důležité, aby autor sdílel použitý význam se čtenáři.

Výuka etiky v sociální práci

Autorky kromě pěti bodů navržených Jinkem a Křišťanem navrhují nicméně věnovat větší pozornost schopnosti sociálních pracovníků reagovat na etické otázky, které před ně staví každodenní praxe. Požadují vyučovat etiku v kontextu sociální práce, pokud možno srozumitelnou a využitelnou v každodenním životě.

4) Reakce 3 (Fischer)

Na dosavadní diskusi navazuje ve svém příspěvku s názvem *Je etická teorie vhodným nástrojem pro praxi v sociální práci?* na konferenci VIII. Hradecké dny sociální práce Ondřej Fischer (2012). Vychází z toho, že „*etické teorie své místo a způsob aplikace v českém prostředí ještě hledají*“ (str. 74) a zamýšlí se nad některými podmínkami úspěšného propojení teorie s praxí v tomto prostředí. Etiku pro potřeby profesní praxe přitom definuje jako „*disciplínu, která, kromě toho, že pro profesi identifikuje soubor významných hodnot, především stimuluje k zapojení kritického teoretického pohledu na eticky problematické situace v praxi*“ (str. 74)

Nejdříve se autor vrací k diskusi o užití etických teorií, ve které se podle jeho názoru ukazují dva rozdílné přístupy k etickým teoriím. K článku Nečasové a kol. uvádí, že je významný snahou o ukázání cesty k důslednějšímu využití etických teorií v praxi, a upozorňuje na některé nešťastné formulace charakterizující etické teorie, zjednodušující přístup k užití těchto teorií v praxi a neadekvátní očekávání od využití těchto teorií při řešení dilemat. Autorky podle něj „*považují etické teorie jako jakési standardní cesty, kterými se lze dobrat k příslušným výsledkům řešení etických dilemat a nezohledňují přitom historický kontext v prameni té či oné teorie*“ (str. 75). Jinek s Křišťanem pak pojmají etickou teorii „*spíše jako výsledek historicko-filosofické reflexe uvažování konkrétního autora*“ (str. 75) Ve svých úvahách se pak hledá řešení, kde by „*praxe obohatila teorii a teorie praxi*“ (tamtéž).

Pojetí teorie

Fischer ukazuje, že „teorie“ v klasickém pojetí znamená jakési konkrétní zpevnění našeho pohledu. V moderním pojetí se pak zdůrazňuje zároveň i jeho zásadní zpochybnitelnost. To je dáno nutným zjednodušením věcí nebo nějak uchopeného způsobu uvažování, daného např. zobecněním, vytržením z konkrétního kontextu, z myšlenek významného myslitele apod. Otázkou je, zda tato zjednodušenost zkoumané skutečnosti inherentně přítomná v každé teorii není v rozporu s požadavkem Jinka s Křišťanem na „pochopení starých knih zevnitř“, a

dodává, že „I sebelepší pochopení „starých knih zevnitř“ nevyloučí určité zkreslení situace zkoumané za pomoci více či méně věrného uchopení užití teorie“ (str. 76).

Fischer si dále klade otázku, jestli má etická teorie pouze umožnit „studentům upevnit si a odůvodnit si to, co sami předem vědí ze svého mravního porozumění, jak naznačují Křišťan a Jinek“ (str. 76). Z hlediska kritické reflektivní praxe (zde chápané jako úvahy provedené „v konkrétní situaci a o konkrétní situaci“) se etická teorie (jako doklad zdůvodnění eticky správného jednání) pravděpodobně bude lišit od původního pohledu subjektu (ať už je jím student, pracovník nebo vyučující). Tento subjekt tak může získat určitou inspiraci - jiný náhled na situaci, který jej dříve nenapadl apod., což se projeví i při přístupu k příp. řešení. Etické teorie tedy vedou k nějak specifickému způsobu vidění, porozumění a docenění hodnot v praxi, které je oproti subjektivistickému a někdy poměrně zjednodušujícímu pohledu nositelem obecného. K tomuto obecnému člověk nicméně nějak zaujímá stanovisko - a to zase může vést k docenění dalších (nových) hodnot a náhledů, které jsou využitelné při řešení eticky významných situací. „Do jaké míry jsou tyto hodnoty patrné samotnému pracovníkovi či studentovi závisí m.j. na míře jejich porozumění souvislostem příslušné etické teorie“ (str. 77). Etická teorie takto zpochybňuje subjektivistický náhled na svět a vybízí k domýšlení a rozlišení mezi současným a historickým kontextem pojmání teorií. Ve výuce pak je důležité zajistit, aby výstupem byly nejen znalosti (rozumění) a dovednosti (schopnost aplikovat), ale i doceněna objektivní smysluplnost a účelnost probírané látky studentem (postoje). „Má-li tedy mít znalost etické teorie své místo v kurzech etiky pro sociální práci, musí to v posledku být nejen pedagog, ale i student, kdo dokáže smysluplně formulovat konkrétní přínos probírané etické teorie pro život či odbornou praxi“ (str. 78).

Autor celou úvahu uzavírá tím, že role teorie v oblasti praxe sociální práce se zdá být legitimní i v etice: jednak napomáhá kritické reflexi a hodnotovému obohacení přístupu k sociální práci, jednak slouží jako nástroj ke snadnější identifikaci způsobů řešení eticky významných situací v praxi.

Závěr

Záměrem textu je snaha poskytnout širší odborné veřejnosti vhled do jedné z diskusí, případně ji do ní pozvat.

Náhledy protagonistů této diskuse nemusejí být vnímány jako protichůdné, ale spíše jako součást kontinua, kde krajní pozici na jedné straně charakterizuje výhradně snaha o věrné přetlumočení názorů klasických myslitelů (obnášející celoživotní ponoření se do studia jednotlivých teorií). Extrémem na druhé straně by bylo spoléhání se výhradně na praktické zkušenosti a rutinní postupy bez teoretické reflexe. První krajní bod by pak z hlediska vzdělavatelů obsadili „učitelé filosofové“- vyučující etiku a filosofii svým jazykem a myšlením bez valného zájmu o sociální práci; na protilehlé pozici by potom byli „učitelé nefilosofové“ - předávající při výuce filosofie a etiky pouze schémata a normy etického kodexu. Podobně krajní pozice ze zkušenosti můžeme vidět u studentů, na jedné straně ti, kteří se naučí teorie především pro započtení předmětu bez pochopení o užití v praxi, na druhé straně ti, kteří teorie pomíjejí a pídí se po návodech konkrétních praktických řešení. Je evidentní, že pro rozvoj oboru, kvalitu vzdělávání i pomoc klientům je zastávání těchto krajních pozic málo přínosné. Ve skutečnosti se ovšem pojetí vzdělávání pohybuje v rámci celého tohoto kontinua.

Je příznačné, že diskuse, o které v této stati informujeme, se odehrává v rozporuplné době, kterou někteří autoři označují jako pozdně moderní nebo postmoderní. Zdá se, že moderní svět, který si vysoce cenil velkých vševysvětlujících teoretických systémů, shody,

jednoznačnosti a kontinuity, je v některých oblastech postupně vytlačován radikální pluralitou postmoderního myšlení. Pro postmoderní dobu je charakteristická naopak spíše nejednoznačnost, neustálá dekonstrukce a rekonstrukce významů, pochybnost týkající se monopolu jakkoliv vlivných a zavedených teoretických perspektiv i praktických přístupů. Postmoderní společnost je vnímána jako síť obsahů, které lidé neustále prostřednictvím řeči (language) konstruují a kterým také díky řeči může být porozuměno. „*Pravda se tak spíše vytváří než objevuje*“ (Rorty, 1996: 3). Jazyk už není chápán jako výraz vnitřní mentality jednotlivce a koncepcí, jejichž prostřednictvím si vysvětlujeme svět. S tím, jak se v pluralitní společnosti objevují různé i alternativní pohledy na lidskou racionalitu, stává se „*language inherently a by-product of human interchange*“ (Gergen, Thatchenkery, 2002: 235) a racionalita formou kolektivní participace. Ke slovu se tak v mnohem větší míře dostává jinakost - tedy i pohledy a názory, které byly dříve spíše opomíjeny (např. zkušenostní náhled klienta oproti expertnímu náhledu specializovaného odborníka). Důraz je kladen na vnímání rozdílů různých konceptů života, forem vědění i rozdílných racionalit, na schopnost a ochotu v diskusi společně porozumět této různosti významů a také na vyjednávání mezi náhledy jednotlivých účastníků diskuse. „*Člověk by měl při každém rozhodnutí...pamatovat na slepé úhly ve vlastním vidění a chránit se před vlastními i cizími absolutizacemi...Nejen, že bude principiálně přesvědčen o tom, že z jiné perspektivy se může situace jevit plným právem úplně jinak, ale toto vědomí přejde i do konkrétního rozhodování a praxe. Na tom vybudovaný svět bude specifitější v jednotlivostech, ale spojitější v celku*“ (Welsch, 1995: 52).

Domníváme se, že pluralita pojmání výuky filosofie a etiky v sobě nese kromě určitých nevýhod (např. relativizace) i potenciál kreativity a vzájemného obohacení a může být tedy v tomto ohledu vnímána jako pozitivní. Podmínkou je vzájemná otevřenost k jinakosti i schopnost vzájemného sdílení svých vizí, i když mohou vycházet ze zcela odlišného způsobu uvažování. Poznávání jiných přístupů a představ navíc znamená i kultivaci schopnosti sdílení sebe sama s druhými, aniž bychom však pro nás nové nebo nezvyklé myšlenky druhých museli nutně přejímat. Můžeme však také v diskusi dojít k závěru, že jsou si jednotlivé přístupy bližší, než se na první pohled zdá - a tento poznatek bychom bez participace na diskusi získali jen velmi obtížně.

Z pohledu na praxi výuky etiky v sociální práci v České republice usuzujeme, že význam této disciplíny je obecně uznáván. Snad tedy úvahy o různém pojetí využití teorií přispějí k hlubšímu porozumění mezi protagonisty různých přístupů k výuce této disciplíny v rámci výše zmíněného kontinua a následně pak i k jejímu příhodnějšímu uchopení.

Seznam literatury:

BANKS, S. **Ethics and values in social work.** Basingstoke: Palgrave, 2006.

BARTLETT, H. M. **The Common Base of Social Work Practice.** Washington: NASW, 1970.

BOYLAN, M. **Basic Ethics.** New Jersey: Prentice Hall, 2000.

FISCHER, O. **Je etická teorie vhodným nástrojem pro praxi v sociální práci?** In TRUHLÁŘOVÁ, Z., LEVICKÁ, K., (eds). **Od teorie k praxi, od praxe k teorii. Sborník z konference VIII. Hradecké dny sociální práce. Hradec Králové 7. – 8.10.2011.** Hradec Králové: Gaudeamus, 2012, s. 74-79.

FISCHER, O., a kol. **Úvod do filosofie pro pomáhající profese.** Praha: JABOK, 2008.

GERGEN, K.J, THATCHENKERY, T.J. **Organization Science as Social Construction: Postmodern Potentials.** The Journal of Applied Behavioral Science, 2004, s.228 – 249.

GILLIGANOVÁ, C. **Jiným hlasem: o rozdílné psychologii žen a mužů.** Praha: Portál, 2001. anglicky GILLIGAN, C. In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development. Cambridge, 1982.

HAWKINS, P., SHOHET, R. **Supervize v pomáhajících profesích.** Praha: Portál, 2004.

HEIDBRINK, H. **Psychologie morálního vývoje.** Praha: Portál, 1997

HENRIKSEN, J. O., VETLESEN, A. J. **Blízké a vzdálené: etické teorie a principy práce s lidmi.** Boskovice: Albert, 2000.

HORYNA, B. **Filosofie posledních let před koncem filosofie.** Praha: KLP, 1998.

JINEK, J., KŘIŠŤAN, A. **Etická teorie a její aplikace – problém pro sociální práci.** *Sociální práce / Sociálna práca*, 2011, roč. 11, č. 2, s. 125–132.

KANT, I. **Základy metafyziky mravů.** Praha: Svoboda, 1976.

KOPŘIVA, K. **Lidský vztah jako součást profese.** Praha: Portál, 1997.

LISHMAN, J. **Personal and professional development.** In ADAMS, R., DOMINELLI, L., PAYNE, M. *Social Work.* London: Macmillan Press, 1998.

MUSIL, L. „**Ráda bych vám pomohla, ale...**“ **Dilemata práce s klienty v organizacích.** Brno: Marek Zeman, 2004.

NEČASOVÁ, M. **Úvod do filozofie a etiky v sociální práci.** Brno: Masarykova univerzita, 2001.

NEČASOVÁ, M., DOHNALOVÁ, Z., TALAŠOVÁ, R. **Využití vybraných etických teorií v praxi sociální práce.** *Sociální práce / Sociálna práca*, 2010, roč. 10, č. 3, s. 76–87.

RORTY, R. **Nahodilost, ironie, solidarita.** Praha: Pedagogická fakulta UK, 1996

SPAEMANN, R. a LÖW, R. **Účelnost jako filosofický problém.** Praha: Oikúmené, 2004

www zdroje:

Asociace vzdělavatelů v sociální práci. **Minimální standard vzdělávání v sociální práci ASVSP** dostupný na <http://www.asvsp.org/standardy.php> - citováno 26.8.2013

International Federation of Social Worker. **Definition of Social Work** dostupné z <http://ifsw.org/policies/definition-of-social-work/> - citováno 26.8.2013